

УДК 340.115.6:340.141

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.218>**В. М. Мельник**

кандидат політичних наук,

головний редактор журналу «Аннали юридичної історії»,

асистент кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

orcid.org/0000-0001-5640-0351

ПРИНЦИП КОМПЛІМЕНТАРНОСТІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ (СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИЙ АСПЕКТ)

Стаття висвітлює важливе питання юридичної історії та філософії права – теоретико-методологічні засади вивчення імперських форм державного устрою з позицій принципу компліментарності. По суті, автор розуміє принцип компліментарності як самостійний дослідницький підхід, сприятливий насамперед для широкої сфери імперіологічних студій. Вивчення імперій передбачає насамперед характеристику співжиття та взаємодії народів і територій. Найбільш важливими імперськими об'єднаннями, культурний спадок яких досі справляє вплив на політичну мапу західної частини Євразії, визнаються Візантійська та Перська імперії доби раннього середньовіччя. Принцип компліментарності як методологічний підхід, що відображає кореляцію тези й антитези Г.-В.-Ф. Гегеля, дає змогу встановити межі розповсюдження візантійських (східноримських) *політичних традицій* у межі Середньої Азії та, навпаки, грані сприйняття середземноморськими народами базових цінностей *правової культури* Сасанідського Ірану. Політико-правова компліментарність розуміється автором як колективна система переконань. Така система потребує об'єкта компліментарності так, неначе гегеліанська антитеза потребує своєї тези. При цьому принцип компліментарності стверджує: якщо певна спільнота знаходиться в культурній орбіті іншої спільноти (навіть якщо ця певна спільнота веде бойові дії проти умовної «іншої» спільноти), то вона залежить від її ментально-культурного поля. Врешті-решт, саме історичні сусіди-вороги найчастіше перетворюються в друзів-адептів поборюваних спільнот. Взаємно компліментарні спільноти об'єднуються між собою в цивілізаційні надспільноти, котрі юридично набувають імперських форм. Здебільшого нещадно розкритиковане позитивістською історіографією отождолення цивілізацій та імперій є справедливим. Взаємна фронтирна компліментарність Сасанідської Персії і Східної Римської імперії (Візантії) – найкращий цьому доказ.

Ключові слова: Східна Римська імперія (Візантія), Новоперське царство (Сасанідський Іран), принцип компліментарності, міжнародна правосуб'єктність, цивілізація, імперські студії (імперіологія), імперія як неоднорідна федерація, політичні традиції, правова культура, система переконань.

Melnyk V. M. COMPLIMENTARITY PRINCIPLE: IT'S IMPORTANCE FOR THE HISTORY OF INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY (MEDITERRANEAN-BYZANTINE ASPECT)

The article covers an important issue of legal history and philosophy of law – theoretical and methodological principles of studying the imperial forms of government from the standpoint of the principle of complementarity. In essence, the author understands the principle of complementarity as an independent research approach, favorable primarily for a wide range of imperial studies. The study of empires involves, first of all, the characteristics of coexistence and interaction of peoples and territories. The Byzantine and Persian empires (the early Middle Ages period) are considered to be the most important imperial associations, whose cultural heritage still influences the political map of western Eurasia. The principle of complementarity, as a methodological approach that reflects the correlation of Hegelian thesis and antithesis, allows us to establish the boundaries of the spread of Byzantine (Eastern Roman) political traditions within Central Asia and, conversely, the limits of perception the basic values of the legal culture of Sassanian Iran by the Mediterranean peoples. Political and legal complementarity understood by the author as a collective system of beliefs. These kinds of systems needs an object of complementarity like the Hegelian antithesis needed its thesis. At the same time, the principle of complementarity states, if a certain community is in the cultural orbit of another community – it just explain its mental and cultural coexistence (even if this particular community is fighting against a conditional “other” community). After all, the historical neighbors-enemies are most often turn into friends-adherents of the hostile communities. Mutually complementary communities unite among themselves into civilized super-communities that legally take on imperial forms. So, in many cases, mercilessly criticized by positivist historiography, the identification of civilizations and empires is fair. The mutual frontier complementarity of Sassanian Persia and the Eastern Roman Empire (Byzantium) is the best proof of this.

Key words: Eastern Roman Empire (Byzantium), New Persian Kingdom (Sassanian Iran), Principle of Complementarity, International Legal Personality, Civilization, Empire Studies (Imperiology), Empire as a Heterogeneous/Mixed Federation, Political Traditions, Legal Culture, Belief System.

Як відомо, принцип компліментарності має велике значення для історії міжнародного права. Саме компліментарність чи некомпліментарність міжкультурних відносин традиційно визначають характер дипломатично-договірної комунікації окремих державних утворень. Одвічна проблема «війни і миру»

засадничо базується на фундаменті взаємної компліментарності. Цю тезу хоч і не вперше¹, але найяскравіше обґрунтував радянський

¹ Першість, на наш погляд, слід віддати двом сучасникам і представникам філософської думки Російської імперії – Костянтину Леонтьєву (1831–1891) [5] та Федору Достоевському (1821–1881) [6; 7].

історик та історіософ Лев Гумільов (1912–1992) 1; 2; 3; 4].

Людство в історичному процесі диференціюється за критерієм ментальної та фізичної розбіжності цивілізаційних спільнот, що перевершують своїм загальним значенням рівень держав або культур [8]. Відповідно, *культури і держави підпорядковані цивілізаціям*: вони здатні воювати одна з одною, взаємопоборювати одна одну, приєднуватися на союзницьких засадах до інших, некомпліментарних цивілізацій. Одним із найбільш комплексних, характерологічних прикладів обстоюваного нами принципу компліментарності виступає ментальний світ² населення складових частин *Візантійської цивілізації* (де-юре, Східної Римської імперії) [9].

Стрижень єдності партикулярних культур з основоположною цивілізацією (для прикладу, з Християнської Ойкуменою, представленою політико-правовими інституціями й установами Східної Римської імперії) завжди продукується *системою переконань спільноти* – колективізованим стереотипом поведінки, притаманним кожній конкретній людині в соціумі [5].

З погляду політичної антропології, держави і культури схильні до деградації і розпаду [2; 5; 8]. Але від цього вони не втрачають цивілізаційної єдності, засвідченої колективізованим стереотипом поведінки. Так, історичний процес надає нам безліч підтверджуючих прикладів. Скажімо, іракські шиїти могли воювати не на життя, а на смерть з іранськими шиїтами під час братовбивчої ірано-іракської війни 1980-х рр. Однак навіть після тривалого і жорстокого братовбивства іракські й іранські шиїти не перестали вважати себе окремими частинами єдиного цілого – Перської цивілізації.

Повертаючись до візантійського дискурсу, ми бачимо факт: несторіани могли боротися ідеологічно та навіть воювати фізично проти ортодоксальних християн («православних»), що ніяк не заважало їхній самоідентифікації з єдиним Християнським Світом («Ойкуменою») [4].

Після ідейно-теологічної кризи 862–1054 рр. латинські ортодокси (католики) і грецькі ортодокси (православні) також протистояли одне одному майже на всіх можливих «фронтах», користувались у взаємопоборюванні всіма доступними людському розуму засобами. Однак навіть після всього зла, завданого умовними «латинянами» умовним «грекам», ці розгалуження Християнської Церкви ніколи не переставали вважатися єдиною спільністю – «Дітьми Божими» з богословського погляду та римськими підданими – з юридичного [10].

Нагадуємо нашу визначальну історіософську позицію: *цивілізація – це об'єднання апріорі*

та апостеріорі наддержавне, завжди експліковане спеціальним політико-правовим ученням про виключність та месіанство, котре створюється ідеологами та інституційно функціонує виключно для того, щоби притягувати різнорідні частки (розрізнені атоми) в одне цивілізаційне ціле (уніфіковану молекулу).

Отже, «Візантія» (ця назва, як відомо, була вперше політично застосована німцями-протестантами; початково вона некоректна, але сьогодні залишається найпоширенішою внаслідок усталеної лексичної традиції) або ж «Східна Римська імперія» (офіційна та єдино правильна юридична назва «Візантії» з 395 по 1453 рр.) – це *наддержава-цивілізація*, що займалася творенням уніфікованої ідеології та відповідної правової бази для інтеграції різнорідних громадянських культур латиномовного Західного Середземномор'я, грецькомовного Східного Середземномор'я, античних полісів Елліністичного Сходу, міських центрів Палестини, арамейського Межиріччя, а також аграрних регіонів Північної Африки з племінними культурами варварів, які всіляко намагалися долучитися до матеріальних і духовних благ римської цивілістичної формації [11]³.

Початкову базу означених варварських культур становили племена лісової та лісостепової Європи (германці і слов'яни). Проте *набагато більшу роль у процесі інтеграційної еволюції відігравали народи, котрі систематично контактували з Візантією на східних кордонах – кочовики іранського, тюркського та арабського походження*. Закономірно, що до цього переліку в контексті «транзитної комунікації» повинні входити також согдійські, хорезмські, мервські, мідійські, асирійські купці та масштабна община етнічних персів християнського віросповідання⁴. Відповідно, всі кочовики й купці, а також залежні від транзитної торгівлі адміністратори Великого шовкового шляху⁵, теж виступали носіями цивілізаційних імперативів Східної Римської імперії, рівнозначними жителям офіційних адміністративно-територіальних візантійських одиниць⁶.

³ Насамперед у вимірі правової культури.

⁴ Як можна помітити з великого обсягу фахової літератури, більшість перелічених adeptів візантійської культури чи, принаймні, комунікаторів із візантійською культурою несправедливо забуті сучасними дослідниками. Зі свого боку, згадуваний вище Лев Гумільов абсолютно правильно вживав термін «степова Візантія» щодо транзитних купецьких шляхів серединної Євразії [4].

⁵ Великий шовковий шлях провадив купців різного походження від китайського Чан'аня до східноримського Константинополя й навпаки.

⁶ Не обов'язково носіями «усвідомленими». Психополітичний феномен ідентичності часто характеризується якраз неусвідомленою інтеграцією індивідів та спільнот у певний культурно-цивілізаційний контекст.

² Зокрема, йдеться про правову культуру Візантії.

Спробуємо деталізувати: геть усі, хто жили в провінціях Східної Римської імперії в статусі громадян, колонів або рабів; усі, хто жили поза формалізованими провінціями цієї імперії в статусі особистих підданих імператора⁷; всі, хто приймали християнство від ортодоксальних, монофізитських або несторіанських вихідців із візантійських провінцій; всі, хто вбачали свій колективний чи індивідуальний сенс життя в боротьбі *ЗА Візантію* або ж в боротьбі *ПРОТИ Візантії*, – такі люди, дружини, племена, народи насправді мають бути визначені як *партикулярна зацікавленість єдиного цілого*.

Принцип компліментарності говорить нам, що всі особи, чий життєвий шлях прив'язувався до візантійського дискурсу, ставали учасниками візантійської цивілізації.

Підкреслимо важливий факт. Східна Римська імперія соціально будувалася на компліментарності, принцип якої передбачає таке: і захисник, і опонент одного й того ж ідеологічного об'єкта завжди спільно формують цей об'єктивний ідеологічний дискурс. Тому зовнішні суперники внутрішньо жили, дискутували, розвивалися, переживали, ненавиділи і захоплювалися виключно в мережі культурних фреймів Східної Римської імперії. І люблячи, і ненавидячи «Візантію», всі перераховані групи людей становили єдине цивілізаційне ядро з численними відгалуженнями. Юридична історія як наука, логічний підхід і безпосередній метод розгляду фактів лише виступає формою для доказу компліментарної єдності «друзів і ворогів Візантії»⁸.

Історіософський висновок напрошується сам собою.

Породженням і складовими частинами цивілізації під назвою «Східна Римська імперія» (законної наступниці Імператорського Риму епохи принципату, політичної продовжувачки Римської імперії епохи домінації) мають визнаватися всі військові, релігійні, класові та етнічні спільноти, що небаїдуше ставилися до офіційного Константинополя. Отже, вибудовувати концепцію історії правової культури «Візантії» необхідно в повній згоді з цим висновком. Треба пам'ятати: Римська імперія епохи домінації⁹ продовжилася Східною Римською імперією, котра аж ніяк не вважалась

новим державним утворенням. Для всіх сучасників вона була рівно тією ж самою Римською імперією епохи домінації, тільки з лексемою «*Orientalis*» («Східна частина»), доданою згідно з Едиктом імператора Феодосія Великого (395 р.).

Християнізація, проведена імператорами Константином Святим (306–337) і Феодосієм Великим (379–395), дозволила імператорам Східної Римської імперії не просто претендувати на титул «володарів чотирьох сторін світу»¹⁰, а шляхом миропомазання та вінчання константинопольськими першосвященниками *сакрально стати Владиками Всєї Християнської Ойкумени*. Відповідно, *кожна охрещена людина, навіть якщо вона щиро ненавиділа Константинопольський патріархат чи будь-яку іншу церковну інституцію з патріаршого диптиха, навіть якщо вона і не здогадувалася про існування такого диптиха, – така людина все одно вважалася підданою владі східноримського імператора*.

Сакралізація постійних війн між Східним Римом та Персією (після Третього Вселенського Єфеського Собору 431 року) відбулася саме на ґрунті появи у перських імператорів ідеологічних претензій на спільне з Візантією володарювання над Християнською Ойкуменою¹¹. Сасанідський Іран на своїх теренах прихистив величезну кількість візантійців-несторіан, а пізніше і візантійців-монофізитів. З Греції до Персії переселялися великі громади афінських язичників-неоплатоніків. *Сасанідський Іран заснував альтернативний канонам Вселенських Соборів Ктесифонський несторіанський патріархат і сприяв розповсюдженню греко-сирійських варіантів нехалкидонського християнства в Середній Азії* (яскравий приклад: створення Мервської митрополії!) [4; 11; 13].

Таким чином, навіть у разі ірано-візантійських міграційних рухів ми маємо можливість сміливо стверджувати: Сасанідський Іран часто виступав компліментарної силою щодо Східної Римської імперії.

Наше твердження близьке політологічному порівнянню тоталітарних режимів ХХ століття, здійсненому Ханною Арендт, яка порівнювала на засадах компліментарності нацистський режим Третього Рейху в Німеччині та комуністичний режим сталінського СРСР [14]. Віддаючи собі звіт у повній некоректності традиційно англосаксонського порівняння двох кардинально протилежних ідеологічних сил, ми все ж визнаємо

⁷ Такими підданими східноримське публічне право визнавало всіх християн (принцип компліментарності застосований до партикулярних частин Християнської Ойкумени), незалежно від їхньої власної політичної самоідентифікації. Окремо східноримське публічне право стверджувало приналежність «федератських» племен до виключної юрисдикції імператора. В останньому разі «візантійцями» цілком могли бути і нехристиянські племена варварів-федератів [11].

⁸ Тезу й антитезу будь-якої цивілізації завжди складають як її «друзі», так і її умовні «вороги» [12].

⁹ Доба домінації тривала з 284 по 480 р. н. е.

¹⁰ Аналогічною титулатурою послуговувались імператори-сучасники з Персії, Китаю, Індії.

¹¹ Єфеський собор 431 р. сприяв міграції сотень тисяч візантійських підданих-несторіан у межі Персії. Правляча в Ірані династія Сасанідів відзначалась релігійним лібералізмом, що простимулювало швидку несторіанізацію багатьох районів Мідії та Середньої Азії [13; 15].

взаємозалежність та ідейно-політичну взаємодію тоталітарних режимів Євразії ХХ століття точно так само, як і компліментарність державного ладу сучасних центрів багатополлярної системи міжнародних відносин (йдеться про КНР, США, РФ, Індію, Іран, Ізраїль, Великобританію, ПАР, Бразилію тощо. Названі країни дуже різні. Однак завдяки спільності сучасних цифрових медіаресурсів, платіжних систем, банківських структур, фінансових трансфертів, транснаціональних корпорацій цей строкатий перелік «республік» струнко підпадає компліментарному баченню спільності «друзів» та «опонентів» у межах глобального порядку денного.

Критики, звісно, можуть сміливо опонувати нам. Мовляв, у такому разі компліментарними Візантійській цивілізації вважатимуться навіть *китайці*, що протистояли несторіанізації тюрків і боролися за контроль над Великим шовковим шляхом, головний напрям якого провадив у Константинополь. Потім критики ще скажуть, що компліментарними Константинополю через призму означеної нами парадигми можуть вважатися також *індійці*, що торгували з Візантією через Ємен, Ефіопію, Єгипет.

В описаних гіперболізаціях наявна доволі велика частка істини [16]. Помилка критиків, які посилаються на китайсько-індійські приклади, полягає ось у чому: *Середземноморський світ ніколи не підпорядковував собі Китай або долину річки Ганг, на відміну від Близького Сходу і Середньої Азії*. Точно так само Персія ніколи не підкоряла собі території Китаю або індійського Декану. При цьому за часів Олександра Македонського (336–323 рр. до н. е.) – і до його коронації царем Азії (330 р. до н. е.), і після коронації – *Середземномор'я, осмислене як цивілізаційна цілісність (спільними стараннями єгиптян, фінікійців, греків, етрусків і римлян), постійно намагалось підпорядкувати своєму диктату Малу Азію, Ассирію, Месопотамію*. З іншого боку, ассирійці та персо-мідійці часів династії Ахеменідів (558–330 рр. до н. е.) абсолютно аналогічно намагалися захопити Єгипет, Лівію, Елладу, весь Балканський півострів. Перси і середземноморці систематично вторгались у при

чорноморський степ, воювали зі скіфами/сарматами/тюрками, дружили або конфліктували з так званим «*Тураном*». Однак ані середземноморці, ані перси ніколи не здійснювали аналогічних акцій у межах китайської чи індостанської цивілізацій. Контакти Середземномор'я та Месопотамії із Китаєм та Індостаном, аж до початку епохи арабських завоювань, будувалися завжди опосередковано і переважно за посередницької допомоги кочівницьких племен Євразійського степу – основних адміністраторів Великого шовкового шляху.

Література

1. Гумилев Л. География этноса в исторический период. Л.: Наука, 1990. 278 с.
2. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. М.: Айрис-пресс, 2009. 736 с.
3. Гумилев Л.Н. Три китайских царства. М.: Алгоритм, 2011. 272 с.
4. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. СПб: Азбука, 2014. 480 с.
5. Леонтьев К.Н. Византизм и славянство. М.: Издательство Сретенского монастыря, 2010. 280 с.
6. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. СПб: Азбука-Аттикус, 2019. 896 с.
7. Достоевский Ф.М. Бесы. СПб: Азбука-Аттикус, 2020. 704 с.
8. Мельник В.М. У полоні інтерпретацій. Політична антропологія між Сходом і Заходом. Монографія. Вінниця: Нова книга, 2020. 280 с.
9. Медведев И.П. Правовая культура Византийской империи. СПб: Алетейя, 2001. 575 с.
10. Конгар Ив. Девять веков спустя. Заметки о восточной схизме. К.: Дух і Літера, 2011. 168 с.
11. Люттвак Э.Н. Стратегия Византийской империи. М., 2016. 664 с.
12. Гегель Г.-В.-Ф. Философия права. М.: Мысль, 1990. 526 с.
13. Дмитриев В. А. Борьба Римской (Византийской) империи и Сасанидского Ирана за преобладание в Передней Азии (III-VII вв.). Псков: ПГПУ, 2008. 148 с.
14. Арндт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли. М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. 416 с.
15. Фирдоуси. Шахнаме. Т. VI. (От начала царствования Йездгерда, сына Бахрама Гура до конца книги). Пер. с фарси Ц. Б. Бану-Лахути и В. Г. Берзнева, коммент. Л. Лахути. М., 1989. 655 с.
16. Левек Пьер. Эллинистический мир. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. 252 с.